

Ա. Կ. ՖԱՐՄԱՆՅԱՆ

ԿՆՈՑ. ԴԵՐԸ ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Զափազանց հետաքրքրական հարց է, թե ինչ դեր են խաղացել հայ կանայք Հայաստանում բժշկականության պատմության մեջ հեռավոր անցյալում: Մեր ձեռքի տակ հղած նյութը, թեպետև փոքր, բայց և այնպես հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ հայ կանայք մեկուսացած չեն եղել հասարակական կյանքից, մասնավորապես, նրանք որոշ հետաքրքրություն են ցուցաբերել բժշկական արվեստի զործնական կիրառման ընդարձակում և նույնիսկ բժշկական տեսական ընդլայնման հարցերում: Այս առավելապես կարևոր է այն տեսակետից, որ Արևելքի երկրներում կնոջ իրավական վիճակը հնում խիստ սահմանափակ է եղել: Ուստի, հասկանալի է, որ այնպիսի մի մասնահատուկ զործում, ինչպիսին բժշկականությունն է, կինը չէր կարող առանձնապես մեծ դեր խաղացած լինել:

Քննարկվող հարցի կապակցությունը մեզ հասած հնագույն տեղեկությունները՝ ըստ վարձաբանության ավանդության՝ վերաբերում են հայ ֆեոդալ Սուրեն Սալահուդուն կնոջը՝ իշխանուհի Ազվիթային¹ 270—290 թվականներին, Աբդենում կոչված աղբյուրի մոտ (որն ըստ Վ. Թորգոմյանի՝ նշանակում է «արևի վանաներ») Ազվիթան բաց է անում պատասխարան-բորոտանոց 35 հիվանդի համար. եթե հավատարու լինենք այդ վկայաբանական աղբյուրին, բորոտանոցը բացվել է 300 տարի

¹ Այդ վկայաբանական լեզենդի հնագույն թարգմանությունը մեզ հայտնի չէ: Մեր տեղեկությունները քաղում ենք հետևյալ հեղինակների աշխատություններից.

1. Դ. Ալիշան, Հուլիկը հայրենյաց Հայոց, Հ. Ա., էջ 216—238:

2. Դ. Ալիշան, Արշալույս քրեատնականության Հայոց, Վենետիկ, 1920, Երկրորդ տպ., էջ 91—94:

3. Torkomian V. La première léproserie en Arménie. VIII congrès Internat. d'histoire de la med., Rome, 1930.

առաջ, քան առաջին բորոտանոցները, և 120 տարի առաջ, քան ընդհանրապես առաջին բուժական հիմնարկները Եվրոպայում:

Այս բորոտանոցի բացման պատմութունը հետևյալն է: Իշխանուհի Աղվիթան (ըստ Ղ. Ալիշանի՝ երևի, ազգությամբ հույն) ունենում է Թեոփորոս (Աթենոփորոս) անունով մի որդի, որը 15 տարեկան հասակում հիվանդանում է բորախտով: Յոթ տարի շարունակ աշխատում են նրան բուժել այդ հիվանդութունից, սակայն բոլոր փորձերն անցնում են ապարդյուն: Այն ժամանակ Դասիոս անունով մի քահանայի խորհրդով Աղվիթան իր որդուն տանում է Արքենուտ աղբյուրի կողքին գտնվող մի հովիտ, իրենց կալվածներից ոչ հեռու, որտեղ պատանին որոշ ժամանակից հետո ապաքինվում է: Այդ վայրում հավաքվել էին բազմաթիվ սովահարներ, մուրացկաններ և բորախտով հիվանդներ, որոնց ամբոխը քշում է քարերով, և որոնք այստեղ ապաստան էին որոնում ժայռերի ու լեռների ստվերում: Աղվիթան խորապես ցնցվում է այդ ախուր բանից և առաջարկում է իր ամուսնուն՝ աղբյուրի մոտ, ուր ապաքինվել էր նրանց որդին, հատուկ ապաստարան-բորոտանոց կառուցել բորախտով տառապող հիվանդների համար: Սուրեն Սալահուդինը կատարում է իր կնոջ ցանկութունը, անմիջապես կառուցում մի ապաստարան, ուր տեղավորվում են բորախտով տառապող 35 հիվանդ: Հիվանդների համար առատորեն միջոցներ է տրամադրում ինքը Աղվիթան, հոգում է նրանց մասին, իր ձեռքն է վերցնում նրանց խնամելու գործը: Ցավոք, տեղեկություններ չեն հասել այն մասին, թե ինչպիսի բուժում էին ստանում հիվանդները Արքենուտում: Թորգոմյանը կարծում է, որ այստեղ, արևի ու ջրի առատության պայմաններում, կիրառվում է արևաբուժություն և ջրաբուժություն:

Մեզ անհայտ է մնում նաև այդ բորոտանոցի հետագա վիճակը:

Ժամանակագրական կարգով հետևյալ տեղեկությունը, որ մենք ունենք քննարկվող հարցի վերաբերյալ, հաղորդել է Ց. Բլադարի ականավոր պատմագիր Ղևոնդ վարդապետը: 7-րդ դարի վերջին արաբական արշավանքների շրջանում, արաբներին հասած մի ձախորդության ժամանակ, Սմբատ Բագրատունին՝ իր զորքերով սրարդավ հետապնդելով արաբական զորքերին, ցանկանում է օրի քաշել նրանց բլուրին: Բայց իշխանուհի Շուշանը՝ դուրս գալով նրան ընդառաջ՝ խնդրում է Սմբատին խնայել թշնամու հիվանդ ու վիրավոր ռազմիկների կյանքը: Սմբատը

կատարում է նրա խնդրանքը: Ապա Շուշանն իր վրա է վերցնում արաբական վիրավոր ռազմիկներին խնամելու և բուժելու հոգսը: Նրանց վերքերը կապում են և բուժում: Նա հագցնում է վիրավորներին և, տալով նրանց իր նախիրներից ու հոտերից որոշ քանակությամբ անասուններ, ուղարկում է արաբ ամիրապետ՝ Արդել-Մեկիթի մոտ, որից այդ ամենի փոխարեն շնորհակալությամբ, նվերներ ու պատիֆներ է ստանում:

Որ հնում կանայք կարող էին այս կամ այն ձևով դբազվել բժշկական պրակտիկ գործով, այդ մասին վկայում է նաև այն փաստը, որ հաղորդել է մեզ հայ պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանը (վախճ. 1305 թ.): Փաստը վերաբերում է Սահակդուխտ կույսին, 8-րդ դարի շատ խոշոր գիտնական Ստեփանոս Սյունեցու բրոջը, այն Սյունեցուն, որը հունարենից հայերենի է թարգմանել փիլիսոփա ու բժիշկ Նեմեսիոսի «Յազգս բնութեան մարդոյ» խորագրի վրա հայտնի աշխատությունը: Սահակդուխտը, պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի ասելով, շատ լավ տիրապետում էր երաժշտական արվեստին և նույնը սովորեցնում նաև ուրիշներին: Ի միջի այլոց, նա շատ հիվանդներ է բուժել՝ օգտագործելով երաժշտությունը՝ որպես բուժիչ մեջոց¹: Իբրև այդպիսին, երաժշտության կիրառումը Հայաստանում հայտնի էր Սահակդուխտից շատ առաջ: առհասարակ բուժման այդ մեթոդը դալիս է հին ժամանակներից: Հայ բժշկության կլասիկներ՝ Մխիթար Հերացին և Ամիրդովլաթը ևս հանձնարարում էին երաժշտությունը կիրառել՝ հոգեպես ճնշված հիվանդներին բուժելիս:

Ավելի ուշ, 10-րդ դարում, հայտնի է, որ Աշոտ Ողորմածի կին՝ Սոսրովանուշը Հայաստանում բաղձաթիվ հիվանդանոցներ ու պառասպարաններ է բաց արել տկարների համար: Յավոք, քիչ թե շատ մանրամասն տեղեկություններ չեն պահպանվել այդ հիմնարկների մասին:

Ռուբինյան դարաշրջանում, 13—14-րդ դարերում, երբ Կիլիկյան Հայաստանում բժշկությունը որոշ զարգացման էր հասել, Հայաստանի իշխանները բաց են անում հիվանդանոցներ ու բորոտանոցներ և լայնորեն իրենց հովանավորության տակ են առնում աղքատներին ու տկարներին: Այդ դարաշրջանում բացված բոլոր բուժական հիմնարկներից մենք շատ կոնկրետ

¹ Բացի Սո. Օրբելյանից, առն նաև Դ. Ալիշան, Հուշիկի հայերենյայ Հայոց, հատ. Ա., «Ստեփանոս Սյունեցի և Սահակդուխտ», էջ 270—292:

վկայութիւն ունենք մի հիվանդանոցի մասին, որ բացել էր Լևոն Չ-րդի ղուստորը, Հեթում թագավորի կին՝ Ջաբել թագուհին։ Ալիշանը, մի ձեռագրի տվյալների հիման վրա, պատմում է, որ Ջաբել թագուհին Սիս քաղաքում կառուցեց մի հիվանդանոց վանանսներով ու ջրմուղային կառուցվածքներով։ Հիվանդանոցի մուտքի մոտ արտաքին կողմից կար հետևյալ մակագրութիւնը։ «Կատարեցաւ յարմարութիւն հիւանդանոցին հրամանաւ մեծաւ փառաւք քրիստոսասէր թագուհւոյն Ջապելի, ի թուականութեանս Հայոց ՈՂ ամին»։

Ջաբել թագուհին մեծապես հոգացել է հիվանդների մասին. նա այցելում էր նրանց, ծառայութիւն մատուցում ու խնամում։ Երբ նա չէր կարողանում անձամբ այցելել հիվանդներին, ապա, նրանց անխնամ չթողնելու համար, իր փոխարեն ուղարկում էր ուրիշներին։ Ջաբելը խնամում էր ոչ միայն իր հիվանդանոցի հիվանդներին և ապաստարանի կարոտյալներին, այլև հաճախում էր քաղաքի մյուս հիվանդանոցները։ Հիվանդները նրանից ստանում էին բոլոր անհրաժեշտ միջոցները։ Արաբական հուշակալութիւնը քիչ և պատմագիր Աբուլֆարաջի ասելով՝ Ջաբելի գթասրտութիւնը, բարութիւնը և բարեպաշտութիւնը ինչպես հայերի, այնպես էլ օտարների համար գովասանքի նյութ էին դարձել։ Այսպես, նույն Աբուլֆարաջն իր «Համաշխարհային պատմութեան» մեջ հետևյալ կերպ է արտահայտվում նրա մասին. «Համատարիմ Ռեքիա (Ջաբել) թագուհու՝ ավագ Լևոն թագավորի դստեր, Կոստանդնի որդի Հեթում թագավորի կնոջ և Կրիկիայի կրտսեր Լևոնի մոր՝ ղաաթաստակաւութիւնը, բարեսրբութիւնը և հեղութիւնը դժվար է սպասել կերպով գովերգել»։

Ալիշանի ենթադրութեամբ Ջաբելի ըսցած հիվանդանոցն իր գոյութիւնը պահպանել է մինչև 1875 թվականը, այսինքն՝ մինչև Կրիկյան թագավորութեան տնկումը, վերջնականապես կործանվել է 1642 թ. հուլիսին տեղի ունեցած մի ուժեղ երկրաշարժի հետևանքով։ Նախկին հիվանդանոցի տեղում ներկայումս կան ջրմուղային կառուցվածքների հետքեր և աննշան ավերակներ։

Ստից դեպի արևելք՝ 1833 թվականին գտնվել է սրբատաշ քարի մի սալ հետևյալ մակագրութեամբ. «Կատարեցաւ յարմարութիւն շինուածոյ հիւանդանոցին քրիստոսասէր թագուհւոյ Ջապելի և թուին Հայոց ՈՂ»։ Թուրքերը ոչնչացրել են այդ սալը,

հենց որ իմացել են այդ հուշարձանի պատմական ծագման մասին: Որ իրոք հիվանդանոցի մուտքի մոտ քարե սալի վրա եղել է այդպիսի բովանդակություն՝ արձանագրություն, դրա հաստատումն գտնուեմ ենք Մատենադարանի մի ձեռագրում (№ 979—473), ուր հաղորդվում է Սսի նախկին հիվանդանոցի ավերակներն այցելած ականատես մեկի նկարագրությունը: Նա ընդօրինակել է քարե սալի վրայի արձանագրությունը, որ ամենայն ճշտությամբ համընկնում է Ալիշանի հաղորդմանը: Քսենի որ այդ հիվանդանոցը եղել է ամրոցի ներսում, ապա կարելի է ենթադրել, որ դա զինվորականների հիվանդանոց է եղել:

Ջարեկից հետո հայկական մայրաքաղաքի հիվանդանոցի սպասարկման աշխատանքն իր վրա է վերցնում արքայադուստր Ֆիմին, որը նույն հաջողությամբ շարունակում է իր նախորդի գործունեությունը:

Ավելի ուշ ժամանակներում, իր մասին լավ համբավ է թողել մի ոմն գլայակ, կադ Աննան, Քերեմեթ գյուղից, որ ապրել է 17-րդ դարի վերջերին և 18-րդ դարի սկզբներին: Թորգոմյանը նրա մասին գրում է հետևյալը. «Քանիցս առիթ ունեցած եմ ծանոթանալու հայ թագուհիներ ու իշխանուհիներ, որոնք իրենց հիւանդախնամ զործերով և դարմանատու բարերարութիւններով արժանի էին հայ բժշկական պատմութեան մէջ նշանակելու»:

«Ասոնց կարգը կը դասեմ այսօր հայ կին մը ևս, ոչ սակայն թագուհի կամ իշխանուհի, այլ աննշան կին մը, համեստ ու պարզ, որ հեռաւոր վայրի մէջ յոյժ օգտակարութիւն ունեցած է երբեմն նուիրուելով տառապող մարդկութեան ցաւերը ամոքելու նուիրական պաշտօնին և թողած է լաւ բժիշկի համբաւ»:

«Աննա անուն գայեակ մ'էր այն, բնակչուհի Նիկոմետիո վիճակին պատկանող Քերեմեթ գիւղին, ուր տարիներով հիւանդներ կը դարմանէ, ամէն ազգէ անխտիր, շնորհիւ կարգ մը դեղերուն զորս ճիւղիտէ, ձւրկէ, և ինչպէս սովորած էր»:

Թորգոմյանը փնթաղրում է, որ նա բժշկական արվեստի վերաբերյալ ունեցած գիտելիքները ժառանգաբար ստացել է իր նախնիներից:

Տեր-Հակոբ քահանան, Քերեմեթ գյուղից, բժշկական բնագավառին վերաբերող մի շարք տեղեկություններ է հավաքել այդ գլայակ Աննայից և հաղորդել է մի ձեռագրում, որ պահվում է Վենետիկի Միսիթարյան միաբանության գրադարանում: Այդ

ձեռագրի մասին տեղեկություններ հաղորդել է բժիշկ Թորգոմյանը: Ըստ էության այդ երկը ավելի շուտ պատկանում է դայակ Աննային, քան այդ աշխատությունն արտագրողին: Հետաքրքիրակա՞ն է, որ մեզ է հասել նաև մի ուրիշ ձեռագիր առողջապահական բովանդակությամբ, որ նույնպես պատկանում է Դերեմեթ գյուղացի Տեր-Հակոբ քահանային և կրում է հետևյալ վերնագիրը. «Օգտակար խորհուրդներ մեծ Գալէսոսի, որին արաբերէն լեզվով կոչում են բժիշկ Լոխման և որը ինքը է իմաստուն Գալէսը»:

Սույն ձեռագրի մասին տեղեկություններ ժողովել է Հայաստանի Գիտ. Ակադեմիայի իսկական անդամ Լ. Հովհաննիսյանը: Այդ ձեռագիրը, նույն Աննա դայակի խնդրով, գրել է վերը հիշված Տեր-Հակոբ քահանան: Աննան վախճանվել է 18-րդ դարի սկզբին:

Այսուհետև անհետաքրքրական չի լինի հիշել, որ «Տիկին Փուկեթ» (Բուկես) անվանված մի կնոջ հովանավորությամբ գրվել է 168 էջանոց մի գիրք, որ պահվում է Վենետիկյան Մխիթարյան միաբանության գրադարանում: Այդ ձեռագիրը, ըստ երևույթին, 17-րդ դարի գործ է:

«Փուկեթ» տիկինը բժիշկ չի եղել, նա չի եղել նաև այդ գրքի հեղինակը, համենայն դեպս գրքում այդ մասին որևէ ցուցում չկա: Ըստ երևույթին՝ նա եղել է այդ գրքի համար նյութեր հավաքող միայն, թերևս գրքի խմբագիրը: Այդ ձեռագրի անվանաթերթի վրա գրված է հետևյալը. «Դեղորայք գթութեան պատրաստելը ի տիկնոջ՝ Փուկեթ կոչեցելոյ, վասն բժշկելոյ սակաւ ծախիւք զամենայն ախտս մինչև ալսօր անբժշկելիք համարեալ»:

Այս տողերից պարզ երևում է, որ «Տիկին Փուկեթ» ինքը քաջ ծանոթ է եղել դեղորայք պատրաստելու եղանակներին:

Թորգոմյանի տվյալներով գրքի նյութերը վերցված են եվրոպական բժշկությունից: Գլխավորապես Ֆրանսիական և իտալական դեղագործությունից: «Տիկին Փուկեթը» հետապնդել է դեղորայքն էֆանացնելու նպատակ և դրա համար այդ գրքում նա տվել է միայն այնպիսի դեղերի նկարագրությունը, որոնց պատրաստման համար մեծ ծախք չի պահանջվում: Այդ երկը, ինչպես ասված է այնտեղ, հանդիսանում է գրքի միայն առաջին մասը, իսկ երկրորդ մասը այդ ձեռագրում իսպառ բացակայում է: Ըստ երևույթին երկրորդ մասը կորել է, համենայն դեպս

դրա մասին որևէ տեղեկութիւն չի պահպանվել: Դիւքը պարունակում է արտաքին հիվանդութիւնների, ամենից ավելի վերքերի, նկարագրութիւններ: Ձեռագրի տեքստերը, թեկուզ հատվածաբար, մինչև այժմ ոչ մի տեղ չեն հրապարակված:

Այն ամենից, ինչ ասվեց վերևում, կարելի է եզրակացնել, որ կնոջ իրավական վիճակը չէր խանգարում նրանց մասնակցել երկրի կուլտուրական կյանքին: Ճիշտ է, հայկական դատաստանագիրքը մեզ բավականաչափ ասպարեւոյցներ է տալիս հօգուտ այն քանի, որ կնոջ իրավունքները նախկին ժամանակներում շատ անգամ բավականաչափ սեղմված են եղել և որ կինը իր վիճակով, ըստ ամենայնի, ցած է կանգնած եղել տղամարդուց. բայց և այնպես նկատելի է, որ մինչև մահմեդական ժողովուրդների տիրապետութիւնը՝ հայ կանանց իրավունքների սահմանափակումը առանձնապես նկատելի չի եղել: Մենք տեսնում ենք, որ սոցիալական տեսակետից տարբեր խավերի պատկանող կանայք կարող էին ակտիվ մասնակցութիւն ունենալ բժշկական արվեստը զարգացնելու, տարածելու, հիվանդներին բժշկական օգնութիւն ցույց տալու վերաբերյալ գործնական միջոցառումներ մշակելու, ինչպես նաև բժշկական երկեր գրելու, հովանավորի՝ մեկենասի դերում հանդես գալու և այլ նման գործերում:

Կնոջ իրավական և սոցիալական դրութիւնը Հայաստանի պատմական անցյալում ցարդ ուսումնասիրութիւն չի արժանացել: Տարակույս չկա, որ մեր բազմահարուստ կուլտուրական ժառանգութիւն մեջ դեռևս կան բազմաթիւ վիպութիւնների ու փաստական տվյալների կնոջ քաղաքական և կուլտուրական-տնտեսական սիրադործութիւնների ու ավանդների մասին: Այդ նյութերի հավաքումն ու մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը քաջ կանի մի վերին առաքին հետաքրքրական ու պայծառ էջ հայ կուլտուրայի պատմութիւն մեջ:

А. К. ФАРМАНЫН

О РОЛИ ЖЕНЩИНЫ В ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ МЕДИЦИНЫ

Правовое положение армянских женщин, как и вообще женщин в странах Востока, в историческом прошлом было довольно ущемленным. Тем не менее сохранившиеся некоторые исторические данные свидетельствуют о том, что армянки во многих случаях принимали все же довольно

живое участие в культурно-общественной жизни страны, в частности в области практической и даже теоретической медицины. Так, армянские женщины из высших кругов открывали лепрозории (княгиня Агвида—в 260—270 г. г. н. э.), больницы и приюты для немощных (царица Хосровануш в X в., царица Забел в 1241 г.). Нередко армянские женщины занимались также практическим врачеванием (девица Саакдхут и княгиня Шушан в VIII в.) или покровительствовали делу писания медицинских сочинений (повивальная бабка Анна в XVII в., «Госпожа Букет» в XVII в.).